

Zühtü Akbayır

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Ankara Yıldırım Beyazıt University

zuhduakbayir@hotmail.com

Orcid: 0000-0002-9746-5968

**Hız. Yusuf'un Hayatının Gelişim Psikolojisi Açısından
Analiz ve Yorumu*****Öz**

Kur'an birçok ilme ilham kaynağı olmuştur. Zaman ilerledikçe yeni bilimler teşekkül etmiş ve farklı bakış açılarıyla Kur'an'ın manaları daha da zenginleşmiştir. Bunlardan biri de psikoloji bilimidir. Psikoloji kısaca, insan davranışlarını ve bunların altyapısını inceleyen bilimdir. Psikolojinin de ana unsuru olan insan, Kur'an'ın da ana konularından birisidir. İnsan, hayatı boyunca tüm yönleriyle değişim ve gelişim içerisinde. Gelişim psikolojisi, insanların yaşa bağlı olarak hangi duygu, düşünce, davranış ve kişilik özellikleri gösterdiğini, doğum öncesinden başlayarak yaşlılığa kadar insanların nasıl değiştiğini ve geliştiğini inceler. Bu incelemeyi fiziksel, biyolojik, bilişsel, zihinsel, psikososyal, kişisel, dini, ahlâkî vb. gelişim boyutlarıyla ele alır. Kur'an bir bilim kitabı olmamakla birlikte, içerisinde insanın gelişim evreleri olan bebeklik, çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık konusunda bilgiler mevcuttur. Kur'an, doğum öncesinden başlayarak ölüme kadar insan hayatını göz önünde bulundurmakla, insanın her yönüyle olumlu bir gelişim süreci geçirmesini, bu süreçleri tefekkür edip ibret ve ders almasını, neticede hidayete ulaşmasını istemektedir. Kur'an kıssaları içerisinde en güzeli olarak tarif edilen Yusuf kıssası, insan gelişimine dair bir hayli veriyi içermesinden dolayı araştırmaya konu olmuştur. Bu araştırmada, Kur'an'da hayatı bütün olarak anlatılan Hız. Yusuf'un gelişim aşamaları, gelişim psikolojisindeki öne çıkan kuramlar bağlamında ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hız. Yusuf, Gelişim Psikolojisi, Büyüme,

* İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism. Geliş/Received: 01 Temmuz/ July 2021; Kabul/Accepted: 13 Temmuz/ July 2021; Yayın/Published: 20 Eylül/September 2021. Atıf/Cite as: Akbayır, Zühtü. "Hız. Yusuf'un Hayatının Gelişim Psikolojisi Açısından Analiz ve Yorumu". *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2021). <https://doi.org/10.5281/zenodo.5507622>

Olgunlaşma, Ergenlik

Analysis and Interpretation of Joseph's Life in Terms of Developmental Psychology

Extended Abstract

The Qur'an has been a source of inspiration for many sciences. As time progressed, new sciences were formed and the meanings of the Qur'an became richer with different perspectives. One of them is the science of psychology. In short, psychology is the science that studies human behavior and its background. Human, which is the main element of psychology, is also one of the main subjects of the Qur'an. A person is in a process of change and development in all aspects throughout his life. Humans go through different stages from pre-birth to death and show different characteristics according to their physical structure and age. Throughout his life, he goes through infancy, childhood, youth, adulthood and old age. Although there is no definite age limit for the transition from one of these stages to the other, these developmental stages follow each other in order.

Human development is one of the fundamental subjects of psychology. In this context, cognitive, psychosocial, moral, religious, etc. Developments in these fields are not unrelated to each other, but are intertwined. The science of psychology has made evaluations by dividing human life into stages while addressing these developmental features. Because each stage has its own characteristics. Developmental psychology examines what emotions, thoughts, behaviors and personality traits people show depending on age, and how people change and develop from prenatal to old age. This examination is physical, biological, cognitive, mental, psychosocial, personal, religious, moral, etc. deals with the dimensions of development.

In the Qur'an, there are explanations on all kinds of psychological abilities and functions such as human's ability to know, will, developmental ages, human typologies. Man is introduced in the Qur'an in terms of his abilities and superiority. The desires and tendencies of the human soul and how to approach them are explained in detail. In addition, the possibilities and ways to train these tendencies are shown. Although the Qur'an is not a science book, there is information about the developmental stages of human beings such as infancy, childhood, youth, maturity and old age. The Qur'an, by considering human life from birth to death, wants people to go through

a positive development process in every aspect, to reflect on these processes, to take lessons and lessons, and eventually to reach guidance. Human development is discussed in the Qur'an with its main lines. Allah, who created man and knows him best, has given information about the developmental characteristics of man in the Qur'an. In the verses of the Qur'an related to the physical, mental and social development of human beings, the stages of physical development are described in detail, and the ways of the balanced development of human beings are explained with special reference to mental and spiritual development. One of the purposes of mentioning human development in the Qur'an is metaphysical purposes; It is to draw people's attention to Allah's attributes and to raise awareness about the Hereafter. Another is related to worldly life. The Qur'an presents basic principles and gives guiding recommendations so that people can live these developmental stages in a healthy, balanced and meaningful way. The Qur'an, the personal, social, moral, etc. By talking about the stages of development, he wants people to show the right emotion, thought, behavior and character traits at the right time and to be happy, peaceful and mentally healthy individuals.

The Qur'an talks about the nature, development and many characteristics of human beings through stories. The general purpose of the stories is lesson and lesson. People are involved in a positive development process in order to assimilate the features of positive personalities and escape from the features of negative personalities through stories. The story of Joseph, which is described as the most beautiful among the stories of the Qur'an, has been deemed worthy of study because it contains a lot of data on human development. Every person can observe the reflections of their own self in him, learn lessons and identify with his role models. Because in it, many developmental stages such as many positive and negative emotions, thoughts, behaviors, personality and character were mentioned.

In this research, the life of Prophet Joseph's developmental stages are discussed in the context of prominent theories in developmental psychology. In the context of developmental psychology, Prophet Joseph's developmental periods are examined. In order to observe which stages of development must go through in order for human development to progress positively in all aspects, religious, emotional, mental, personal, social and moral. The stages of development of Joseph are discussed in the context of the story of Joseph. Because

Prophet Joseph's life contains a lot of data in this context. After giving information about developmental psychology in the research, the principles of development, the factors affecting development and the relationship between development will be discussed. Afterwards, Joseph's life; will be examined in terms of physical, cognitive, social, personal, moral and religious developmental stages in developmental psychology. Each title will be discussed in its own right as childhood, youth, maturity and middle-aged periods, respectively.

Keywords: Prophet Joseph, Developmental Psychology, Growth, Maturation, Adolescence

Giriş

İnsan, doğum öncesinden ölümüne kadar farklı evrelerden geçmekte, fiziksel yapısına ve yaşına göre değişik özellikler göstermektedir. Hayatı boyunca bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik, ihtiyarlık dönemlerinden geçmektedir. Bu evrelerin birinden diğerine geçişte kesin bir yaş sınırı olmamakla birlikte söz konusu gelişim dönemleri sırayla birbirini izlemektedir.

İnsanın gelişimi psikolojinin temel konularındandır. Bu bağlamda bilişsel, psikososyal, ahlâkî, dinî vb. alanlardaki gelişimler, birbiriyle ilgisiz olmayıp iç içe geçmiş şekilde gerçekleşirler. Psikoloji bilimi bu gelişim özelliklerini ele alırken insan hayatını evrelere ayırarak değerlendirmeler yapmıştır. Çünkü her bir evre kendine özgü karakteristiklere sahiptir.¹

Kur'an'da insanın bilme kabiliyeti, iradesi gibi her türlü psikolojik kabiliyet ve işlevleri, gelişim çağları, insan tipolojileri gibi konularda açıklamalar vardır. İnsan, Kur'an'da yetenek ve üstünlükleri bakımından tanıtılır. İnsan nefsinin istekleri, eğilimleri ve bunlara nasıl yaklaşılması gerektiği ayrıntılarıyla anlatılır. Ayrıca bu eğilimleri eğitebilmenin imkânı ve yolları gösterilir.²

İnsan gelişimi Kur'an'da ana hatlarıyla ele alınmıştır. İnsanı yaratan ve onu en iyi bilen Allah, insanın gelişim özellikleri hakkında Kur'an'da bilgi vermiştir. Kur'an'da insanın fiziksel, zihinsel, sosyal yönlerden gelişimi ile alakalı ayetlerde fiziksel gelişim evreleri detaylı sayılabilecek şekilde tasvir edilmiş, zihinsel ve ruhsal gelişime özel olarak değinilerek insanın dengeli bir şekilde gelişiminin yolları

¹ Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din Psikolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 108.

² Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 24-25.

açıklanmıştır.³ Kur'an'da insan gelişiminden bahsedilmesinin gayelerinden biri metafizik amaçlardır ki; insanın dikkatini Allah'ın sıfatlarına çekmek ve ahiret konusunda bilinçlendirmektir. Bir diğeri ise dünya hayatıyla alakalıdır. Kur'an, bu gelişim evrelerini sağlıklı, dengeli ve anlamlı bir şekilde yaşayabilmesi için insana temel ilkeler sunar, yol gösterici tavsiyelerde bulunur. Kur'an, insanın kişisel, sosyal, ahlâkî vb. gelişim aşamalarından bahsederek insanın doğru zamanda doğru duygu, düşünce, davranış ve karakter özellikleri göstermesini ve mutlu, huzurlu, ruh sağlığı yerinde bireyler olmalarını istemektedir.

Kur'an, kıssalar yoluyla insanın mahiyeti, gelişimi ve birçok özelliklerinden bahsetmektedir. Kıssaların genel amacı ders ve ibrettir. İnsan, kıssalar vasıtasıyla olumlu kişiliklerin özelliklerini özümseme, olumsuz kişiliklerin özelliklerinden kaçma yönünde olumlu bir gelişim sürecine dâhil olmaktadır.

Kur'an kıssaları içerisinde en güzeli olarak tarif edilen Yusuf kıssası, insan gelişimine dair bir hayli veriyi içermesinden dolayı çalışılmaya değer görülmüştür. Her insan onda kendi benliğinin yansımalarını müşahede edebilmekte, ders çıkarmakta ve ondaki rol modellerle özdeşleşebilmektedir. Zira onda birçok olumlu ve olumsuz duygu, düşünce, davranış, kişilik ve karakter gibi birçok gelişim aşamalarına değinilmiştir.

Araştırmada gelişim psikolojisi bağlamında Hz. Yusuf'un gelişim dönemleri incelenmektedir. İnsan gelişiminin dini, duygusal, zihinsel, kişisel, sosyal, ahlâkî her yönden olumlu ilerleyebilmesi için hangi gelişim aşamalarından geçmesi gerektiğini gözlemleyebilmek adına Hz. Yusuf'un gelişim aşamaları Yusuf kıssası bağlamında ele alınmaktadır. Zira Hz. Yusuf'un hayatı bu bağlamda birçok veriyi içermektedir.

Araştırmada gelişim psikolojisi hakkında bilgi verildikten sonra gelişimin ilkeleri, gelişimi etkileyen faktörler ve gelişimin birbiriyle münasebeti hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra Hz. Yusuf'un hayatı; gelişim psikolojisindeki fiziksel, bilişsel, sosyal, kişisel, ahlâkî, dini gelişim aşamaları yönünden incelenecektir. Her bir başlık da kendi içinde sırasıyla çocukluk, gençlik, olgunluk ve orta yaşlılık dönemleri şeklinde ele alınacaktır.

1. Gelişim Psikolojisi

³ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Psikoloji Konuları-Gelişim Psikolojisi* (Ankara: Gece Kitaplığı 2020), 35.

İnsan gelişimi çok yönlü ve karmaşık bir süreçtir. Bu süreç içerisinde birey çeşitli gelişimsel dönemlerden geçer. Gelişim psikolojisi, bireylerin yaşamları boyunca geçirdikleri değişimleri betimler, açıklar ve bireyler arasındaki değişim, benzerlik ve farklılıkları inceler.⁴

İnsanı, çevre ve kalıtım özelliklerinin karşılıklı etkileşimi sonucunda oluşan, doğum öncesinden başlayarak ölümüne kadar devam eden bir gelişim süreci izlemektedir. Gelişme, hem fiziksel ve biyolojik hem de psikolojik ve sosyolojik işlevlerin ilerlemesi bağlamında kullanılan bir kavram olup, insanın oldukça karmaşık ve kapsamlı yönünü anlatan, belirli bir yöne doğru olan sistemli değişikliklerdir. Çoğu gelişim, büyümeyi fakat aynı zamanda yaşlanma ve ölüm süreciyle ortaya çıkan gerilemeyi de içerisine alır. Gelişim psikolojisi, doğumdan yaşlılığa kadar insanların nasıl değiştiklerini, insanın kronolojik yaşıyla onun davranışının türü arasındaki ilişkiyi,⁵ duyu organlarının yaşla beraber nasıl geliştiğini, yaşa göre ne gibi gelişim basamakları gösterdiğini, çocukların içinde büyüdüğü çevre özellikleriyle onun geliştirdiği davranış türleri arasındaki ilişkiyi inceler.⁶ Gelişimin izlediği yolu ve bu yolda bireylerin birbirlerinden hangi oranda ve şekilde farklılık gösterdiklerini açıklamayı amaçlar.⁷ İnsan, hayatı boyunca tüm yönleriyle değiştiği için, bilişsel, dilsel, davranışsal pek çok yönden gelişim psikolojisinin konusu olur.⁸

1.1. Gelişimin Temel Kavramları

Gelişimin temel kavramları büyüme, olgunlaşma, öğrenme ve hazırbulunuşluktur. *Büyüme*, ağırlık, uzunluk, hacim gibi sayısal ve nicel verilerle ölçülür. Bundaki temel ölçüt kişinin yaşıdır. *Olgunlaşma*, bir davranışı yapabilecek bilişsel ve fiziksel niteliğe ulaşmaktır. Olgunlaşma daha çok kalıtsaldır. *Öğrenme*, davranışlarda yaşantı yoluyla kalıcı ve izli değişimlerdir. Öğrenmenin ön koşulu olgunlaşmadır. *Hazırbulunuşluk* ise büyümeyi, olgunlaşmayı, önceki öğrenmeleri de kapsayan; ilgi, istek, tutum ve sağlık durumu gibi

⁴ İsmail Seçer vd., *Gelişim Psikolojisi* (Erzurum: AÜAÖF Yayınları, 2020), 27.

⁵ Clifford Thomas Morgan, *Psikolojiye Giriş*, çev. Sirel Karakaş (Konya: Eğitim Akademisi Yayınları, 2011), 386.

⁶ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 332.

⁷ Kemal Sayar ve Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 8.

⁸ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (Ankara: İnkılap Kitabevi, 1994), 49.

ölçütlere uygun olma durumudur.⁹

1.2. Gelişim İlkeleri

Gelişim, biyolojik faktörlerden ve çevreden etkilenir. Gelişimde bireysel farklılıklar, kritik dönemler ve belli bir sıra vardır. Gelişim baştan ayağa, içten dışa, genelden özele doğrudur. Gelişimde çevresel faktörlerin etkisi, gelişimin hızlı olduğu zaman çok; yavaş olduğu zaman ise azdır. Gelişim, nöbetleşerek devam eder ve bir alandaki gelişimin hızı her yaşta aynı değildir. Gelişim, sürekli ve belli aşamalardan geçerek gerçekleşir. Gelişim, bir bütündür ve gelişim alanları birbiri ile etkileşim hâlinindedir. Gelişim, genellikle başladığı hızda devam eder.¹⁰

1.3. Gelişimi Etkileyen Faktörler

Gelişime etki eden biyolojik ve çevresel değişkenler vardır. *Biyolojik* değişkenler kalıtım, cinsiyet ve hormonlar; çevresel değişkenler ise doğum öncesi değişkenler, doğum anı değişkenler ve doğum sonrası değişkenlerdir. Bireylerin sahip oldukları fiziksel özellikleri, cinsiyetleri, zekâ düzeyleri, genetik hastalıkları ya da mizaçları kalıttan etkilenir. Fiziksel ve sosyal çevre, aile, sosyoekonomik düzey, iklim, hastalıklar ve yetersizlikler, beslenme, kültürel ve dilsel farklılıklar gibi doğum sonrası değişkenler de gelişimi olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmektedir.¹¹

İnsan sosyal bir varlıktır. Yeme-içme gibi temel fizyolojik ihtiyaçlarının yanı sıra sevmeye, sevilme, saygı gibi ihtiyaçları da vardır. İnsanın ilk sosyalleştiği yer ailedir. Bireyin kişiliği ve davranışları, içerisinde yetiştiği ailenin etkisiyle şekillenir.¹² İnsanın hayatı boyunca psikososyal ve dini kimliği ilişkide bulunduğu kişiler yoluyla şekillenir. Bu kişilerin başında da aile gelmektedir. Ailede ebeveynler aracılığıyla kazanılan duygular bireyin tüm hayatına, hatta inandığı varlık ile olan ilişkisinin niteliğine yansır. Bu ilişkinin sevgi ve güvene dayalı mı, korku ve kaygıya dayalı mı olduğu kişinin Allah ile olan

⁹ Baymur, *Genel Psikoloji*, 64; Nuray Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim* (Ankara: Pegem, 2012), 3; Can Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi* (Ankara: Yediiklim Yayınları, 2017), 8; Hasan Can Oktaylar, *Gelişim Psikolojisi Ders Notları* (Ankara: Yargı, 2010), 7.

¹⁰ Baymur, *Genel Psikoloji*, 51; Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 98; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 21; Oktaylar, *Gelişim Psikolojisi Ders Notları*, 20.

¹¹ Osman Özdemir, vd. Pınar Güzel Özdemir, Muhammed Tayyib Kadak ve Serhat Nasıroğlu, "Kişilik gelişimi" *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4, no. 4 (2012): 567.

¹² Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 252.

ilişkisinde de belirleyicidir.¹³ Aile toplumun çekirdeğidir, eğer üyeleri olan çocuklar ebeveynlerinden iyi bir eğitim alırlarsa, gelecek nesillerin ebeveynleri olarak toplumda refaha ulaşmış olacaktırlar. Çocuklar genel ve özel çoğu davranışları, ebeveynlerini gözleyerek öğrenirler. Örnek alma süreci içindeki çocuklar, ebeveynlerinin birçok kişilik özelliğini taklit ederken, ahlâkî ve kültürel değer ve standartlarını da benimsemektedirler. Ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutumları, yeni neslin nasıl bir kişiliğe sahip olacağına belirlemede çok önemli bir yere sahiptir.¹⁴

1.4. Gelişimin Birbiriyle Münasebeti

İnsanın gelişimi bedensel, zihinsel, sosyal ve duygusal olmak üzere incelenirse de, gelişimin bu çeşitli yanları arasında çok sıkı bir etkileşim vardır.¹⁵ Doğumla başlayan fiziksel gelişim devamında bilişsel-zihinsel, dil, duygu, kişilik, sosyal, ahlâkî gelişim gibi süreçlerle devam eder. Bu gelişim aşamalarının her biri diğerini etkilemektedir. Örneğin fiziksel açıdan gelişimi iyi olan çocuk oyunlara katılmaktan, gruplara girmekten çekinmez, hatta liderlik özelliği gösterebilir. Duygusal olarak kendini yönetebilen çocuklar toplum içinde kendine daha iyi yer bulur ve daha fazla kabul görürler.

2. Hz. Yusuf'un Gelişim Dönemleri

Bu kısımda fiziksel, bilişsel, sosyal, kişisel, ahlâkî, dini gelişim hakkında kısaca bilgiler verilecek ve Hz. Yusuf'un hayatında sırasıyla çocukluk, gençlik, olgunluk ve orta yaşlılık dönemlerinde nasıl bir gelişim gösterdiği ele alınacaktır.

2.1. Fiziksel-Biyolojik Gelişimi

Fiziksel gelişim bir bütün olarak insan vücudunun büyümesi, duyu sistemlerindeki değişiklikler, beslenme, sağlık, uyku, cinsel gelişim gibi süreçleri içerir.¹⁶ Doğuştan ölüme kadar hiç aralıksız devam eden değişiklikler olarak tanımlanan gelişim, hayatın başlangıcında kuvvetlerin artışı şeklinde iken, hayatın sonuna doğru kuvvetlerin azalması şekline dönüşür.¹⁷ Çocuğun gelişimi, yaşamının

¹³ Bejadin Ametî ve Sema Yılmaz, "Kur'an'da Peygamberlerin Örneğiyle Baba-Oğul İlişkisinin Psiko-Sosyal Analizi", *Ahlâkî Sorunlar, Gençlik ve Değerler Eğitimi Sempozyumu*, ed. Bayramali Nazıroğlu (Rize: Yediveren Kitap, 2018), 664.

¹⁴ Osman Özdemir, Pınar Güzel Özdemir, Muhammed Tayyib Kadak ve Serhat Nasıroğlu, "Kişilik gelişimi" *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4, no. 4 (2012): 566-589.

¹⁵ Baymur, *Genel Psikoloji*, 64.

¹⁶ Cavit Binbaşıoğlu, *Gelişim Psikolojisi-Gelişim Süreçleri ve Eğitim İlkeleri* (Ankara: Binbaşıoğlu Yayınları, 1990), 28; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 28.

¹⁷ Baymur, *Genel Psikoloji*, 64.

ilk günlerinde büyük bir hızla sürer. Ancak yaşının ilerlemesiyle birlikte tedrici olarak bu hızlı gelişim, yavaşlamaya başlar ve gençlik-ergenlik döneminin öncesinde yaşam yavaşlayarak durur. Ergenlik döneminde organik, anatomik ve psikolojik bakımdan güçlü ve hızlı değişiklikler meydana gelir. Sonra ergenlik devresinin bitimi ile gelişim faaliyetinin nihayete erdiği olgunluk-rüşd devresinin başında bu değişiklikler süratli bir şekilde yavaşlamaya başlar ve yaşam bu sefer yavaşlayarak durur. Rüşd ile birlikte vücut, organik ve akılsal güç yönündeki gelişiminde tam olarak olgunluğa kavuşur; ancak bu, yeni deneyimlerin öğrenilmesinde, bilgi ve hikmetin kazanılmasında yaşlılık aşamasına kadar devam eder ve bu dönemde artık organik güç gerilemeye, akıl gücü de zayıflamaya başlar.¹⁸ Fahreddin Râzî gelişim aşamalarını hilal ve dolunay metaforuyla açıklamıştır. Bebekliğin hilal gibi ince ve zayıf olduğunu, büyüme gerçekleştikçe dolunay gibi olgunlaştığını ve sonra yaşlılığa ilerlemekle tekrar hilal gibi incelik zayıfladığını söylemiştir.¹⁹ Bu gözle bakıldığında Yusuf sûresinde çocukluktan yaşlılığa kadar insan hayatının evreleri müşahede edilebilmektedir.

Kur'an, insanın biyolojik ve psikolojik gelişimini ortaya koyan muhtelif dönemlerden bahseder. İnsanın gelişim evrelerini, anne karnındaki teşekkül aşamasıyla tasvir etmeye başlar. Bu tasviri, yaşlı bir insan oluncaya kadar olan temel gelişim evreleriyle tamamlar. İnsan gelişimini, anne karnından itibaren ele almak suretiyle, süt çağı, çocukluk, ergenlik, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinden ayrı ayrı bahsederek değerlendirir. Doğduktan sonra insanın geçirdiği gelişim evreleri hem biyolojik hem de psikolojiktir. Kur'an'ın gelişim anlayışında çocukluk safhasında insanın geçirdiği en önemli basamak *süt dönemidir*.²⁰ Yine Kur'an'da *gençlik-olgunluk*²¹ evresine işaret edilir. Kur'an bu dönemde insandaki güç ve gelişime değinir. Kırk yaş sonrası dönem, aklî ve manevî kapasitenin, bedensel ve fizyolojik güdülerin önüne geçtiği bir süreç olarak tasvir edilir. Son olarak insan hayatının

¹⁸ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 231.

¹⁹ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Komisyon (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 13/196.

²⁰ Bakara 2/233; Ahkaf, 46/15.

²¹ Yusuf, 12/22.

en zorlu dönemi olan *yaşlılık dönemine* (erzelü'l-umûr)²² ulaşılır.²³ Psikoloji biliminde genel kabul gören gelişim aşamaları Kur'an'daki sıralamaya paralellik arz eder.²⁴

Gelişim psikolojisi, araştırmalarını insanın yaşı üzerine bina etmiştir. Bütün kuramlarda dönemler ve evreler yaşa göre sıralanmıştır.²⁵ Bundan dolayı burada Hz. Yusuf'un yaşıyla alakalı bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır.

2.1.1. Hz. Yusuf'un Rüya Gördüğünde Bulunduğu Yaş

Müfessirlerin çoğunluğuna göre Hz. Yusuf rüya gördüğünde on iki yaşındadır.²⁶ Rüya görmesiyle Mısır'a gelişi arasında çok kısa bir süre olmalıdır. Ayrıca bu yaşın en fazla on dört olduğuna dair yorumlar da vardır.²⁷ Arap dilinde "gulâm" sözcüğü, çocuk anlamına gelmekte ve on dört yaşını geçmemiş kimseler için kullanılmaktadır.²⁸ Hz. Yakub'un ona "yavrucuğum"²⁹ şeklindeki hitabı, kardeşlerinin Hz. Yusuf'u oyun oynama bahanesiyle götürmek istemeleri, onu babalarından istedikleri zaman Hz. Yakub'un "siz ondan habersiz iken onu kurt yer diye korkuyorum"³⁰ diyerek kendi başının çaresine bakamayacağı endişesiyle vermek istemeyişi, kendisini kuyudan çıkarmanın "işte bir çocuk"³¹ diye bağırması, Aziz'in "buna iyi bak, belki evlat ediniriz"³² demesi gibi durumlar Hz. Yusuf'un henüz oyun

²² Nahl, 16/70.

²³ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Psikoloji Konuları-Gelişim Psikolojisi* (Ankara: Gece Kitaplığı 2020), 36-37.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Baymur, *Genel Psikoloji*, 60-63; Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş*, çev. Kemal Atakay vd. (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995), 85; Richard J. Gerrig ve Philip G. Zimbardo, *Psikolojiye Giriş-Psikoloji ve Yaşam*, çev. Gamze Sart (Ankara: Nobel Yayınları, 2012), 300; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 28; Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 99-101.

²⁵ Baymur, *Genel Psikoloji*, 60-63; Atkinson, *Psikolojiye Giriş*, 85; Gerrig ve Zimbardo, *Psikolojiye Giriş-Psikoloji ve Yaşam*, 300; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 28; Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 99-101.

²⁶ Muhammed Kurtubî, *El-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, çev. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2000), 9:186; Kâdi Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, çev. Şadi Eren (İstanbul: Işık Yayınları, 2014), 2/102; Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, çev. Sadrettin Gümüş ve Nedim Yılmaz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993), 3/144.

²⁷ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, çev. Sedat Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu (İstanbul: Tayf Yayınları, 2016), 6/243.

²⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât-Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 719.

²⁹ Yusuf, 12/5.

³⁰ Yusuf, 12/13.

³¹ Yusuf, 12/19.

³² Yusuf, 12/21.

çağında ve ergenliğe ulaşmamış bir çocuk olduğunu göstermektedir. Hz. Yusuf'un yıllar sonra kardeşleriyle karşılaştığında onları tanıyıp, kardeşlerinin Hz. Yusuf'u tanıyamamaları, onu kuyuya attıklarında ergenliğe ulaşmadığını gösterir. Zira kişiyi diğerlerinden ayıran sîmâsıdır ve kalıcı sîmâyâ ergenlikle ulaşılır.³³

2.1.2. Hz. Yusuf'un Züleyha Hadisesinde Bulunduğu Yaşı

Hz. Yusuf'un Aziz'in sarayındayken gelişip olgunlaştığını ifade eden "*Olgunluk çağına erişince, ona hikmet ve ilim verdik.*"³⁴ ayeti Hz. Yusuf'un fiziksel gelişimini tamamlamış ve ergenlik dönemini atlatmış olduğunu gösterir. Hz. Yusuf'a hüküm ve ilim verilmesi, rüşde erip fizikî bünyenin ve aklî kabiliyetlerin kemale ermesidir. "*Hüküm ve ilim verdik.*" ifadesi nefsinin amelî ve nazarî kuvvetinde kemale erdiğine işaret eder.³⁵ Ayette sözü edilen özellikler daha ileriki yaşlarda da görülebilir. Fakat *beleğa* ifadesinin, sözü edilen çağa ilk ulaşılan anları kastetme ihtimali daha yüksektir. Müfessirlerin Hz. Yusuf'un ulaştığı olgunluk çağındaki yaşı ile ilgili yorumları, çocukluk döneminden tamamen çıktığını göstermektedir. Hz. Yusuf'un bu dönemde en az on sekiz-yirmi yaşlarında genç bir delikanlı olması muhtemeldir.³⁶ Burada Hz. Yusuf'un ulaştığı gelişim safhası; bedensel ve zihinsel gelişim, ergenlik çağına gelme, insanî potansiyellerinin en ileri noktası, gençliğinin güçlülük evresi olarak yorumlanmıştır.

Züleyha'nın Hz. Yusuf'u beraber olmak için davet ettiği esnada yaklaşık olarak kırk yaşında, Hz. Yusuf'un ise yirmi-yirmi beş yaşlarında olması muhtemeldir. Bu tespiti saray kadınlarının "*Aziz'in karısı kölesini yatağına çağırması*"³⁷ şeklindeki sözleri de doğrulamaktadır. Bu cümlede "köle", Arapçadaki "abd" sözcüğüyle değil, delikanlı anlamına da gelen "fetâ" sözcüğüyle ifade edilmektedir. Kadınların Hz. Yusuf için "fetâ" sözcüğünü kullanmaları ile aynı zamanda onun yaşını da ima ettikleri anlaşılmaktadır. Bu nitelendirme, Hz. Yusuf'u kendi gözleriyle görmüş olanların yaptığı bir tespittir.³⁸

2.1.3. Hz. Yusuf'un Zindan Çıkışında Bulunduğu Yaşı

Olgunluk çağında gençliğe göre fiziksel gelişim daha ileri

³³ İlhami Günay, "Kur'an-ı Kerim'de Gençlerin Bedeni-Hareki Gelişimi ve Eğitimi", *The Journal of Academic Social Science Studies* 1, no 1 (2008): 73.

³⁴ Yusuf, 12/22.

³⁵ Vehbe Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, çev. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, Hamdi Arslan, Halil İbrahim Kutlay, Nurettin Yıldız (İstanbul: Risale Yayınları, 2005), 6/500.

³⁶ Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 6/468.

³⁷ Yusuf, 12/30.

³⁸ Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, 6/247.

olmaktadır. Hz. Yusuf'un zindanda iken fiziksel olgunluğu iyice gelişmiştir. Fiziksel gelişim, olgun bir kişilik sahibi olmanın ve başarılı iletişimin aracı sayılmıştır. Kur'an beden olgunluğu ile ruhi olgunluğu birlikte göz önünde bulundurmuş ve olgunluk yaşını kırk yaş olarak beyan etmiştir.³⁹ Genel olarak nübüvvet yaşının kırk olması da Kur'an'ın bu beyanını desteklemektedir. Râzî, İbn Abbas'tan gelen bir rivayeti esas alarak bu yaşın otuz üç olduğunu kabul etmiştir.⁴⁰ Burada önemli olan rüşdün sayısal olarak hangi yaş olduğu değil, büyüme ve gelişim kanunlarının bulunduğu zirve noktası olmasıdır.⁴¹ Gelişimin genel çerçevesi içinde olmakla beraber, her insanın kendine özgü bir gelişim örüntüsü ve hızı vardır. Bu bakımdan gelişimde herkesin psikolojik incelemelerle belirlenen ortalama yaşlara uyması beklenemez. Ortalama yaşlar ancak kişileri değerlendirmede dikkate alınacak bir ölçüt olarak kullanılabilir.⁴² İnsanların uzun süre yaşadığı bir devirde yaş evrelerinin kesin sınırlarını belirlemek zor olduğundan Hz. Yusuf'un yaşını tam tespit etmek de kolay değildir.

Hz. Yusuf'un zindanda kaldığı sürenin beş, yedi, on iki ve on dört yıl olduğu şeklinde rivayetler vardır.⁴³ Hz. Yusuf'un takribi olarak 25 yaşlarında zindana girdiği ve 7 sene hapiste kaldığı rivayeti kabul edilirse Mısır Azizliğine 33 yaşında geldiği anlaşılır. Hz. Yusuf'un kardeşleri yedi yıllık bolluktan sonra başlayan kıtlık yıllarıyla buğday almak için Mısır'a gelmişlerdir. Kardeşleriyle karşılaştığında Hz. Yusuf'un yaşının 40 civarında olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁴ Bu da yapılan yaş tahminine uygunluk arz etmektedir.

3. Bilişsel-Zihinsel Gelişimi

Biliş; bireylerin dünyayı anlama, anlamlandırma ve öğrenmelerini içeren zihinsel faaliyetler anlamına gelmekte olup bellek, algılama, değerlendirme, karşılaştırma, yorumlama, dikkat, analiz, sentez gibi zihinsel süreç ve eylemlerdir.⁴⁵ Bilişsel gelişim; yaşla birlikte kişinin zihinsel süreçlerinde meydana gelen her türlü değişimi ifade eder. Kişinin kendisini ve dış dünyayı anlamlandırabilmesi bilişsel gelişimle

³⁹ Ahkaf, 46/15.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/111.

⁴¹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2001), 9/397.

⁴² Baymur, *Genel Psikoloji*, 64.

⁴³ Kurtubî, *El-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 9/298; Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 6/500; Sâbüni, *Safvetü'l-Tefsîr*, 3/161.

⁴⁴ Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 6/431.

⁴⁵ Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 69.

mümkündür.⁴⁶ İnsan dünyaya geldiğinde refleksler hariç hiçbir şey bilmez durumdadır. Zamanla ihtiyaçlarını temin etme esnasında duyuları belirginleşmeye, dış dünyaya ait etkiler altında kaldıkça kendisinde çeşitli hisler oluşmaya başlar. Hissi idrak yoluyla hafızasına yerleşen bilgileri, hayatında düşünce işlevine yardımcı bir unsur olarak kullanmaktadır. Bunlar hafızasında canlanmakta, yeni bilgiler ortaya çıkacak şekilde düzenlenmektedir. İnsanın düşünmeyle ulaştığı yeni bilgiler, geçmiş bilgi birikimine ilave edilmektedir. İnsanın devamlı bir şekilde eski bilgilerini düzenlemesi, yeni realite ve bilgileri ortaya çıkarması, zamanla ilmi araştırmaların gelişimine, teorik ve pratik ilimlerin sürekli ilerlemesine imkân sağlamıştır.⁴⁷

Psikoloji biliminde, “*bilişsel-zihinsel gelişim*” kuramının kurucusu sayılan Jean Piaget, çocuğun nesne kalıcılığını geliştirdiği ve simgesel düşünmeye başladığı 0-2 yaş aralığını *duyusal motor dönemi* olarak isimlendirir. Çocuğun düşünme biçimini benmerkezciliğin oluşturduğu 2-7 yaş aralığına *işlem öncesi dönem*; çocuğun konuşulanlara dair bir anlayış geliştirdiği, somut ve fiziksel nesnelere ilgili olarak akıl yürütebildiği 7-12 yaş aralığına *somut işlemler dönemi*; çocuğun soyut mantık yürütme ve varsayımsal, analitik, eleştirel vb. düşünme yeteneğinin geliştiği 12-18 yaş aralığına ise *soyut işlemler dönemi* adını vermektedir.⁴⁸

Hz. Yusuf'un babasıyla olan münasebeti ve gördüğü rüyasını anlatım tarzı onun küçük yaşlarda olgunlaştığını ve zihinsel olarak geliştiğini gösterir. Hz. Yusuf Mısır'a geldiğinde bilişsel-zihinsel olarak somut işlemler dönemini bitirip soyut işlemler dönemine geçmiştir. Hz. Yusuf'un soyut işlemler dönemine kadarki evre hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber onun bir peygamber olan Hz. Yakub'un terbiyesinde yetişmesi ile bilişsel ve zihinsel olarak iyi bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira hayatının devamındaki hadiselerin ve olayların üstesinden gelmesi bunu gösterir. Hz. Yusuf yaşça büyümüş, fiziksel ve bilişsel olarak olgunlaşmış, bilmesi gerekenleri öğrenmiş ve kendisine hikmetle ilim verilebilmesi için gerekli hazırbulunuşluk seviyesine yani “*olgunluk çağına erişince, hikmet ve ilim...*”⁴⁹ verilmiştir.

⁴⁶ Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 39.

⁴⁷ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 106,117.

⁴⁸ Düşünme çeşitleri hakkında bkz. Atkinson, *Psikolojiye Giriş*, 91; Gerrig ve Zimbardo, *Psikolojiye Giriş-Psikoloji ve Yaşam*, 307; Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 103-107; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 45-56; Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 73-83.

⁴⁹ Yusuf, 12/22.

Ayetteki hüküm ve hikmete bilişsel gelişim yönünden bakılırsa; nübüvvet, akıl, otorite, davranışlarda amaçlılık, dünya bilgisi, meseleleri ve problemleri çözebilecek doğru bakış açısı denilebilir. Hikmet; öğüde kulak veren, vahiyden nasiplenen, akıyla olayların sebep-sonuç ilişkisini doğru kurup hükme varmada isabetli davranan, insanlara has yönlendirici bilgi, tecrübe ve iç aydınlığıdır. Başka bir deyişle hikmet, ilahi ve beşeri bilgileri öğrenip, gereği gibi yaşayarak kalp, söz ve davranış güzelliğine tefekkürle ulaşmaktır.⁵⁰ İlim ise anlayış, rüya yorumlama yeteneği, peygamberlik olarak değerlendirilmiştir.⁵¹ Kur'an'da ilim ve hikmete ulaşma yolları çeşitlidir. Bunlar; okuma, dinleme, gözlem, düşünme, tartışma, mukayese, soru-cevap, örnek alma, tekrar, problem çözme, duygu ve eğitimidir.⁵²

Hz. Yusuf'un nüfuz sahibi Aziz'in himayesinde ve hanesinde oluşu onun gelişimi noktasında büyük bir fırsat olmuş, ona güçlü bir muhakeme yeteneği ve devlet idaresi noktasında tecrübe kazandırmış, hazineyi teslim alacak seviyede hesap kitap öğrenmiş ve dil konusunda yeterli seviyeye gelmiştir.⁵³ Hayatın problemlerini çözme yeteneğine kavuşarak karşılaştığı engelleri aşması, bilhassa Züleyha'nın teklifine karşı ileri görüşlülüğü ile alternatif çözüm yolları bulması da bilişsel-zihinsel gelişiminin ileri seviyede olduğunu gösterir.

Hz. Yusuf'un zindanda karşılaştığı olayları ve hadiseleri yerinde ve zamanında çözmesi, zindandan çıkmadan önce, haklılık psikolojisinin vermiş olduğu düşüncelerle, aklanmak için takip etmiş olduğu stratejik hamlesi, Kral'ın huzurunda iken kendisine teklif edilebileceğini düşündüğü vazifelerden en gerekli olanı teklif etmesi, işin ehil olmayan kimselere kalarak halkın zor durumda kalmasını engellemeyi düşünmesi bilişsel-zihinsel olarak daha ileri olgunluk seviyesine ulaştığını gösterir.

Mısır Azizi olduktan sonra bolluk ve kıtlık yıllarında aldığı tedbirlerle yedi yıl süren kıtlık krizini başarıyla çözerek insanların helakini önlemesi, kardeşleriyle karşılaştığında hemen kendisini tanıtmayarak onların hatalarını anlayabilmeleri için plan yapması, kardeşlerinin Mısır'a tekrar dönebilmeleri ve Bünyamin'i yanında

⁵⁰ Mehmet Çalışkan, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, no. 2 (2001): 105-106.

⁵¹ Hayreddin Karaman, vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları 2006), 3/212.

⁵² Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 372.

⁵³ Karaman, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/323.

alıkoayabilmek için uyguladığı strateji vb. hadiselerin ve hayatın problemlerini çözmeye yeteneğine kavuşması bilişsel-zihinsel gelişiminin çok ileri seviyede olduğunun göstergeleridir.

3.1. Sosyal Gelişimi

Sosyalleşme, kişinin belirli bir toplumun davranış kalıplarının kişiliğe mal ederek o topluma ait bir kişi durumuna gelmesidir. Kişinin doğumdan yetişkinliğe kadar başka insanlarla olan ilişkilerinin ve onlara karşı geliştirdiği ilgi ve duygularının tümüdür.⁵⁴ Bireyin içinde bulunduğu topluma uyum sağlaması, toplumsal beklentilere yanıt verebilmesi, kişilerarası ilişkileri yönetebilmesine ilişkin becerilerin öğrenilme süreci sosyal gelişim olarak tanımlanabilir. Diğer insanlarla etkileşim kurma, olumlu ilişkiler başlatıp bunlara devamlılık sağlama, bu süre zarfında yaşanılması muhtemel problemleri toplumsal açıdan kabul edilebilir şekilde çözmeye, bireyin sosyal dünyasındaki temel uğraşlarıdır.⁵⁵

İnsanın ilk sosyal gelişimi ailede başladığından, aile bireylerinin uyumu, kişinin her konuda çevresiyle sosyal gelişimini başarılı kılmaktadır. Çocukla ya da gençle etkili iletişim, yakın ilgi ve istişare onların sosyalleşmesinin en kolay yoludur. Hz. Yusuf'un psikososyal gelişiminin temeli Hz. Yakub'un yanında atılmıştır. Hz. Yakub büyük bir ailenin idaresi, kabile liderliği ve din tebliği gibi meşguliyetlerinin arasında Hz. Yusuf'un rüyasını dinlemiş, onu muhatap alarak etkili iletişim kurmuş, fikirlerini söyleyerek istişare etmiş, kötülük yapmalarından korktuğu için rüyasını kardeşlerine anlatmamasını istemiştir. Fakat kardeşler arasında kıskançlık ve rekabeti bitirip kaynaşmalarını sağlama ümidiyle onları beraber oynamaya göndermiştir. O, bu şekilde davranmakla Hz. Yusuf'un sosyal gelişiminin temellerini sağlamlaştırarak mükemmel bir ebeveynlik örneği göstermiştir.

Hz. Yusuf'un gençlik döneminde Mısır Azizi'nin evinde, idareci insanların gelip gittiği bir ortamda uzun süre kalabilmesi, onlarla iyi münasebetler kurarak yakın insani ilişkiler geliştirmesi sosyal gelişiminin olumlu yönde geliştiğini göstermektedir. Zira sosyal gelişimi zayıf olsaydı orada uzun süre kalması mümkün olmayabilirdi."

Zindan arkadaşlarının Hz. Yusuf'a "muhsin" hitabında bulunmalarından anlaşıldığına göre Hz. Yusuf zindanda etkili iletişim

⁵⁴ Binbaşoğlu, *Gelişim psikolojisi*, 165.

⁵⁵ Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 161.

yoluyla tebliğ, davet, teselli, yardımlaşma, paylaşma gibi iyi davranışlar sergileyerek olumlu beşeri ilişkiler geliştirmiştir. Bunda çocukluktan beri kazanmış olduğu olumlu sosyal gelişimin etkisi büyüktür.

Hz. Yusuf'un Mısır dilini iyice öğrenerek hem zindanda hem kralın huzurunda hem de önemli konumlarda tercümanlık ve ölçülü şekilde konuşmuş olması onun sosyalleşmesinin en önemli göstergelerindedir. Yine Hz. Yusuf'un insan hayatı için en büyük yardımlarından birisi kralın rüyasını tabir ettikten sonra yüklenmiş olduğu vazifedir. O, bu vazifeyle hem insanları kıtlık felaketinden korumuş hem de kazandığı sosyal konumu sayesinde nübüvvet görevi için büyük bir fırsat yakalamıştır. Şüphesiz bunda onun sosyal gelişiminin etkisi büyüktür.

3.2. Kişilik Gelişimi

Kişilik; bireyi başkalarından ayıran, doğuştan getirdiği ve sonradan kazanılan, tutarlı olarak sergilenen özelliklerin bütünüdür.⁵⁶ Kişilik; bireyin zihinsel, duygusal, sosyal ve fiziksel özelliklerinin süreklilik gösteren yönlerini içerir. Kişilik, bireyin hayatı boyunca kendine özgü duygu, düşünce ve davranış biçimidir. Kişilik sürekli gelişme eğilimindedir. Bu gelişimin amacı olgun ve dengeli bir benlik geliştirmektir.⁵⁷ Kişilik gelişimi; kişiyi başka bireylerden ayıran özgün yapının oluşumudur.⁵⁸ İnsanlar doğduğunda belli bir kişiliğe sahip değildir. Büyüyüp geliştikçe birbirlerinden ayırt edici özelliklere sahip olmaya başlarlar. Bu özellikler ilk yıllarda hızlı değişebilirken, yetişkinlikte değişim azalır; kişilik özellikleri belirginleşir ve çok fazla değişime uğramaz. Bireyin yaşadığı travmatik durumlar da kişiliği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Kişilik, kalıtım ve çevrenin ortak etkileri sonucu oluşmaktadır. Kişilik tutarlı davranış özellikleri grubunda bireyin eşsizliğine işaret etmektedir. Kişilik özelliği, çeşitli durumlarda belirli bir şekilde davranmak için sürekli bir eğilimdir. Arkadaş canlısı, otoriter, endişeli, şüpheli, dürtüsel, mutsuz, güvenilir, dürüst gibi sıfatlar kişilik özelliklerinin yansıttığı eğilimleri tanımlar.⁵⁹

Kişilik gelişimi denildiğinde ilk akla gelen Sigmund Freud'un

⁵⁶ İbrahim Taymur ve Mehmet Hakan Türkçapar, "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4, no. 2 (2012): 154-177.

⁵⁷ Özdemir, "Kişilik gelişimi", 568.

⁵⁸ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Nostalji, 2012), 1261.

⁵⁹ Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 139.

kişilik kuramı⁶⁰ ile Erik Erikson'un psikososyal kişilik kuramıdır.⁶¹ İkinin kuramı arasında önemli bazı farklılıklar vardır. Freud'a göre insan doğuştan yıkıcı, Erikson'a göre yapıcı bir varlıktır. Freud'a göre davranışı yönlendiren doğuştan getirilen cinsellik ve saldırganlık, Erikson'a göre ise sosyal etkileşimdir. Freud kişilik gelişim dönemlerini ergenliğe kadar, Erikson ise ömür boyu inceler.⁶² Hz. Yusuf'un gelişim aşamalarında ergenlik sonrası daha fazla ön planda olduğu için araştırmada onun kişilik gelişimi Erikson'un "Psikososyal Kişilik Kuramı" ile ele alınacaktır. Erikson, insanın doğumundan ölümüne kadar olan kişilik gelişiminin yaşa bağlı olarak sekiz aşamadan oluştuğunu ortaya koymuştur. Bunlar *temel güvene karşı güvensizlik, özerkliğe karşı kuşku ve utanç, girişimciliğe karşı suçluluk, başarıya karşı aşağılık duygusu, kimliğe karşı rol karmaşası, yakınlığa karşı yalnızlık, üretkenliğe karşı durgunluk ve benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluktur.*

İnsanın kişilik gelişimi ailede başlamaktadır. Ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutumları, çocukların kişiliğinin oluşmasında çok etkilidir. Çocuklar tutum ve davranışları genellikle ebeveynlerini gözleyerek öğrenirler. Model alma süreci içindeki çocuklar, ebeveynlerinin birçok kişilik özelliğini taklit ederler. Hz. Yusuf'un ebeveyniyle olan münasebeti göz önüne alındığında; onun temel ihtiyaçlarının karşılanması, herhangi bir güvensizlik ve utanç yaşamadan *temel güven ve özerkliği* kazanmasına ve böylece kişiliğinin olumlu yönde gelişmesine başlangıç olmuştur. Babasıyla olan iletişimi *girişken* bir çocuk olduğunu göstermektedir. Hz. Yakub'un kendisine değer verip rüyasını yorumlaması sebebiyle *başarılı bir kimlik* kazandığı anlaşılmaktadır.

Mısır Azizi'nin evinde ve hapisanede yaşadıkları ona sağlam bir şahsiyet kazandırmış, insanların karakterlerini ve ülkenin meselelerini yakından tanıma fırsatı vermiştir. Yaptığı iyi davranışlarının neticesinde insanlarla *yakın* ilişkiler geliştirmiştir. "*Ona hikmet ve ilim verdik*"⁶³ ayeti onun kişiliğinin olgunlaştığını, şekillendiğini ve tamamlandığını gösterir. O, gerek Aziz'in sarayındaki başarılarıyla

⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 144; Özdemir, "Kişilik gelişimi", 570; Oktaylar, *Gelişim Psikolojisi Ders Notları*, 70; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 82.

⁶¹ Detaylı bilgi için bkz. Atkinson, *Psikolojiye Giriş*, 130; Gerrig ve Zimbardo, *Psikolojiye Giriş-Psikoloji ve Yaşam*, 317; Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 102-103; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 85-91; Sayar ve Dinç, *Psikolojiye Giriş*, 125.

⁶² Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 139; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 82-91.

⁶³ Yusuf. 12/22.

gerek yılgnlık göstermeden zindanda peygamberlik görevini yerine getirmesiyle gerekse kıtlık yıllarında halkın zor durumdan kurtulmasına çalışmasıyla sorumluluk sahibi, dürüst, güvenilir birçok olumlu kişilik özellikleri göstererek *üretken* bir hayat geçirmiştir. Hayatı boyunca hiç umutsuzluğa kapılmadan bütün zorlukların üstesinden gelmesiyle *benlik bütünlüğüne* kavuşmuştur.

3.3. Ahlâkî Gelişimi

Ahlak gelişimi; bireye, doğru ve yanlışla ilgili ölçüler arasında ayırım yapma gücü kazandıran ve onu giderek toplumsal davranış bakımından etkili duruma getiren gelişim sürecidir.⁶⁴ Ahlak gelişimi, bireyin toplumun değer yargılarını benimseyerek içinde bulunduğu çevreye uyumunu ve kendi ilke ve değer yargılarını oluşturmasını amaçlayan bir süreç olarak tanımlanır. Ahlak gelişimi, topluma nasıl davranılması gerektiğinin farkında olmaktır. Bireyin doğuştan getirdiği gizli güçlerin etkisi ile toplumda var olan iyi-kötü ya da doğru-yanlış kavramları; inanç, huy, tutum, alışkanlık, adet, gelenek, görenek gibi manevi değerleri oluşturan değerlerin tümüdür.⁶⁵

Ahlâkî gelişim, kişilik gelişiminin en önemli öğelerinden biri olup bireyin toplumsallaşma sürecinde davranışlarına yön verir ve neyin iyi, neyin kötü olduğu, yapılması hoş karşılanabilen ya da hiçbir şekilde kabul edilmeyen davranışlar konusunda bir bilinç geliştirmesi sürecidir. Ahlak gelişimi, kişinin toplumsal değer yargılarını edinerek içinde bulunduğu çevreye uyumunu; bunun yanında kendi ilke ve değer yargılarını oluşturmasını amaçlar. Ahlâkî gelişimle birlikte kişiden beklenen, toplumun kural ve gelenekleri çerçevesinde kendisini denetleyebilmesidir. Kişinin, toplumsal kurallara göre kendini denetleyebilmesi içten denetimli, çevresindeki kişilerin etkisiyle karar vermesi ise dıştan denetimli bir ahlâkî gelişim gösterdiği anlamına gelmektedir.⁶⁶

Ahlak gelişimi, birçok kuramcı tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlar arasında en önemlileri Piaget ve Kohlberg'tir. Piaget, çocukların kuralları nasıl yorumladıklarını öğrenmenin ahlâkî gelişimlerini anlamada önemli olduğunu savunmuştur. Piaget'e göre ahlak gelişimi ile bilişsel gelişim doğru orantılıdır. Ona göre ahlak gelişimi; kuralların değişmez olduğunun ve kuralları yerine getirmeyenlerin cezalandırılacağına düşünülüşüğü dışsal kurallara

⁶⁴ Rasim, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 40.

⁶⁵ Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 182.

⁶⁶ Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, 60.

bağlılık dönemi ve kuralların insanlar tarafından konulduğunun ve gerektiğinde değiştirilebileceğinin düşünüldüğü ahlâkî özerklik dönemi olmak üzere iki dönemde incelenir.⁶⁷ Kohlberg, ahlâkî gelişim sürecini üç düzeye ayırmıştır.⁶⁸ Birinci düzey, gerçek anlamda ahlâkî ölçütün bulunmadığı, benmerkezci evredir. Çocuk, otoriteye sorgusuz bağlı ve bencildir. Davranışlarında güdü ve ihtiyaçların doyurulması esastır. Cezadan kaçtığı ya da ödül almak istediği için kurallara uyar. İkinci düzey, yasaya uyma dönemidir. Çocuk, ahlâkî sorunlara toplumsal beklenti ve geleneksel değerler açısından bakar. Başkalarının kabul ve onayını elde etmek için kurallara uyar. Üçüncü düzey, toplumsal ve bireysel değerlerle evrensel ahlâk ilkelerinin sentezlendiği bir süreçtir. Bu düzeydeki kişiler, ahlâkî sorunlara yalnızca mevcut yasalar ya da geleneksel değerler yönünden değil, insan hakları, eşitlik, özgürlük, demokrasi gibi evrensel değerler açısından yaklaşır.⁶⁹

Çocuklar genellikle ebeveyninin ahlâkî, kültürel değerlerini benimseyerek büyürler. Hz. Yusuf da ahlâkî gelişiminin temellerini ebeveyninden almıştır. O, babasından aldığı imanî ve ahlâkî dersler ve örneklik sayesinde hayatının tamamında örnek bir ahlak üzere yaşamıştır. Hz. Yusuf'un babasıyla seviyeli konuşması,⁷⁰ Allah tarafından seçilmiş olduğunun bildirilmesi⁷¹ ve bunun gibi özellikleri daha çocukken bile olgun ahlak düzeyine ulaşmaya başladığını gösterir.

Ayetteki “biz, iyi davrananları böyle mükâfatlandırırız”⁷² ifadesinden anlaşılmaktadır ki; Hz. Yusuf'a ilim ve hikmetin verilmesi için gerekli olan altyapı onun tutum ve davranışlarının neticesidir. Zira ayette geçen “muhsin”; gönlü eğitilmiş ve dolayısıyla karşılıksız iyilik yapmayı seven, ihlâs sahibi kişiyi nitelemek için kullanılmaktadır.⁷³ O,

⁶⁷ Seçer, *Gelişim Psikolojisi*, 182; Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, 60; Münire Erden ve Yasemin Akman, *Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Arkadaş Yayınları, 1995), 103-105; Ziya Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2000), 110-111.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Rasim, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 40; Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, 51-52; Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 107; Köni, *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*, 104.

⁶⁹ Erden ve Akman, *Eğitim Psikolojisi*, 106-110; Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, 62-67.

⁷⁰ Yusuf, 12/4.

⁷¹ Yusuf, 12/6.

⁷² Yusuf, 12/22.

⁷³ Mustafa Çağrı, “İhsan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/544-546.

akıl ve vahyin istediği bilgiye ulaşmış ve bu bilgi istikametinde inanıp eylemde bulunmuştur. Hem bilgisi ile amel etmiş hem de ahlâka uygun hareket etmiş, yaptığı işlerde Allah'ın gözetiminde olduğunu bildiği için hatadan uzak durmaya çalışmıştır.⁷⁴ Burada bilgiye ve bilgi-davranış uyumuna vurgu yapılması da onun ahlâkî gelişiminin olumlu olduğunu göstermektedir.

Hz. Yusuf'un, Züleyha'nın çirkin teklifine karşı hem Allah'a sığınması hem efendisine ihanet etmeyeceğini söylemesi, kadınların zorlamalarına rağmen Allah'tan onların tuzaklarını kendisinden uzaklaştırmasını istemesi, hatta onların ahlaksız tekliflerinden kurtulmak için zindana girmeyi bile kabul etmesi onun üstün ahlak sahibi olduğunu gösterir.

Hz. Yusuf'un ahlâkî gelişiminin üstünlüğü zindandaki hayatında da müşahede edilmektedir. Hiçbir menfaat gözetmeden oradakilere yardımları, zindan arkadaşlarının da kendisine "muhsin" diye hitapları onun zindanda da örnek bir ahlak sergilediğini gösterir. Ayrıca, arkadaşlarının rüyasını yorumlaması, asılacağını bildiği arkadaşına bile ayırım gözetmeksizin tebliğ ve davetini yapması ancak üstün ahlak sahibi kimselerin özelliğidir.

Hz. Yusuf'un ahlâkî gelişiminin üstünlüğünü gösteren en önemli göstergelerden biri de; hapiste yıllarca suçsuz yere yattığının ve ahlaksız fiili işlemediğinin ortaya çıkması için kralın davetine hemen icabet etmeyerek "*ellerini kesen kadınlar*"⁷⁵ hadisesinin araştırılmasını istemesidir. Onun, olayın meydana çıkarak temiz olduğunu ispatlamak istemesi, Züleyha'nın ismini verip intikam alma fırsatı varken bunu yapmaması, nefisini temize çıkarmaması gibi halleri üstün ahlak sahibi olduğunu gösterir.

Hz. Yusuf'un vazifeden kaçmayarak kralın davetine icabet etmesi, insanların zor durumda kaldıkları kıtlık döneminde onları helak olmaktan kurtarmak için sorumluluk altına girmesi, kardeşleriyle karşılaşması esnasında onlardan intikam alma fırsatı varken onları affetmesi gibi davranışları da evrensel ahlak mertebesinde olduğunu gösterir.

3.4. Dini Gelişimi

İnsanın gelişim aşamaları içerisinde biyolojik, sosyal ve psikolojik boyutlu gelişimleri yanında dinî gelişimi de vardır. İnsan dindar bir birey olarak değil, kendisinde doğuştan var olan dini temayül ve

⁷⁴ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 9/397.

⁷⁵ Yusuf, 12/50.

kabiliyetle dünyaya gelir. Yani o, diğer gelişim boyutlarında olduğu gibi, fitrî yapıda bir din duygusuna sahiptir. Her türlü baskıdan, taklit, telkin ve öğrenmeden bağımsız, tabii, içgüdüsel ve duygusal olarak ortaya çıkan dini eğilim ve kabiliyetler, insanın çevresindeki uyarıcılarla etkileşimi sonucunda, yaşa bağlı gelişimsel bir yapıya sahiptirler. Dini gelişim, ilk çocukluk döneminde merak, taklit, somut düşünme gibi özellikler gösterir. Son çocuklukta, kişinin zihinsel gelişimi somut düşünceden soyuta geçişle birlikte, sosyalleşmenin de etkisiyle dinî konulara ilgisi artarak dini hayata katılmaya başlar. Ergenlikte, soyut düşünme gücünün olgunlaşmasıyla genç, soyut dinî konuları daha rahat anlamaya ve derinlemesine düşünmeye başlar. Bu sorgulama süreci sonunda genç, dinî düşünce, davranış ve tutumlarında belli bir netlik kazanır. Ergenlerin yetişkin olduğunda özgüveninin gelişmesi, kişiliğinin sağlıklı temellere oturması, komplekslerden uzak bir insan olması için, onunla ilişkilerde sevgi ve ilgi çok önemlidir. Ergen bu özelliklerle yetiştiğinde din onun için sadece korkuları yatıştıran, arzuları yerine getiren bir olgu olarak algılanmayacak; aksine onun dinî anlayış, müsamaha, saygı, başkalarına karşı iyi niyet, dini emir ve yasaklara riayet, ibadetlerde devamlılık gibi pratik ve gözlenebilir etki ve özellikleri de belirlenmiş olacaktır. Böylece o, dini içselleştirmesiyle birlikte, dinin sadece ahiret için değil bu dünyadaki çeşitli oluşumlar için de gerekli olduğu bilincine varacaktır.⁷⁶ Uzun soluklu ve köklü bir değişim ve dönüşümü öngören dini gelişim süreci, ibadetler vasıtasıyla ilerlemekte, ibadetler dini gelişimin bütün yükünü taşımaktadır.⁷⁷

Yetişkinliğin ilk dönemlerinde, farklı sebeplerden dolayı dine ilgide bir düşüş yaşayan birey, sonrasında dini hayatında bir istikrara sahip olur. Orta yaş döneminde kişi, ideallerine ulaşım ulaşılmama noktasında geçmişle bir hesaplaşma yaşadığı kriz dönemine girer. Yaşlılık döneminde ise kişi genellikle, ölüm gerçeğinin etkisi ve ölüm ötesine hazırlık amacıyla dine daha fazla ilgi gösterir.⁷⁸

Din duygusu ve özellikle Allah inancı konusunda doğuştan gelen bir yetiden söz edilebilir. Bu dönemde çocuk, yetişkinlerin ilgi ve desteğine muhtaçtır. Ebeveyn ve onu yetiştirmekle ilgilenen diğer yetişkinlerin çocuğa iç güvenlik ve dış dünyaya güven duygusu

⁷⁶ Ahmet Albayrak, "Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği" (Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 1995), 27-35.

⁷⁷ Behlül Tokur, "Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil", *AÜİFD*, 41 (2014): 276.

⁷⁸ Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 124.

katabilmeleri son derece önemlidir. Ebeveynlerin dini yaşantıları, çocuktaki güven duygusuna olumlu etki eder.⁷⁹ Güven duygusunun sağlıklı bir şekilde gelişimi, çocuğun din ve Allah inancına yönelmesini olumlu etkiler.

Hz. Yusuf'un, peygamberler silsilesine mensup bir aileden gelmesi, Hz. Yakub tarafından terbiyesi, gördüğü rüya hakkında babasının yaptığı yorumla dini aidiyet duygusu kazanması, kardeşleri tarafından kuyuya atıldığında kendisine vahyedilmesi gibi hadiseler daha küçük yaşlardan itibaren dini gelişim açısından büyük etki etmiştir. Hz. Yusuf'un Mısır Azizi'nin sarayında karşılaştığı olaylarda, bilhassa Züleyha'nın teklifinden Allah'a sığınmasında ve kadınların baskılarından kurtulmak için zindanı kabul etmesinde dini gelişiminin rolü büyüktür. Hz. Yusuf, zindanın bütün sıkıntılarıyla dini duygusu sayesinde başa çıkmış hatta zindanı medreseye dönüştürmüştür. Hz. Yusuf'un, kişiyi nefs-i emmârenin tehlikelerinden yalnızca Allah'ın koruyabileceğini ve Allah'ın iyilik yapanları mükâfatlandıracağını söylemesi, kendisine kötülük yapan herkesi affetmesi, dünyanın faniliğini tam idrak ederek hakiki saadeti arzu etmesi ve bunun gibi birçok olgun şahsiyet özellikleri onun dini gelişiminin mükemmelliğini göstermektedir.

Sonuç

Kur'an, insanın biyolojik ve psikolojik gelişimini ortaya koyan muhtelif dönemlerden bahseder. İnsan gelişimini anne karnından itibaren süt çağı, çocukluk, ergenlik, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinden ayrı ayrı bahsederek değerlendirir. Kur'an'ın ve Psikoloji biliminin ortak paydası insandır. Psikolojinin ulaştığı olduğu insan gelişimiyle ilgili bilgiler Kur'an'daki bilgilere paralellik arz etmektedir.

Psikoloji biliminde insana dair en geniş kapsamlı konulardan biri onun gelişimidir. Gelişim psikolojisi insanın yaşa bağlı olarak büyüyüp olgunlaştığı *fiziksel-biyolojik* gelişimini; dünyayı anlama, anlamlandırma ve öğrenmelerini içeren *bilişsel-zihinsel* gelişimini; belirli bir toplumun davranış kalıplarının kişiliğine mal ederek o topluma aidiyetini içselleştirdiği *sosyal* gelişimini; hayatı boyunca kendine özgü duygu, düşünce ve davranış biçimi geliştirdiği *kişisel* gelişimini; toplumun değer yargılarını edinerek içinde bulunduğu çevreye uyumu ile beraber kendi ilke ve değer yargılarını oluşturduğu

⁷⁹ Ametî ve Yılmaz, "Kur'an'da Peygamberlerin Örnekliliğiyle Baba-Oğul İlişkisinin Psiko-Sosyal Analizi", 662.

ahlaki gelişimini ve daha birçok gelişim aşamalarını inceler.

Kur'an insanın ders ve ibret alması için kıssalar yoluyla eğitim metodunu sıklıkla kullanmaktadır. Ahsenü'l-kasas olan Yusuf kıssasıyla da psikolojik açıdan birçok ders ve ibretler verilmiştir. Bunlardan biri de insanın gelişim aşamalarını ele almasıdır. Birçok olumlu ve olumsuz gelişim aşamalarını içinde barındıran bu kıssada Hz. Yusuf'un fiziksel, zihinsel, sosyal, kişisel, ahlaki ve dini gelişim aşamaları incelenmiş ve her asra olduğu gibi günümüz insanına da birçok ders ve ibretler verdiği görülmüştür. Mesela insanın gelişimine en çok etki eden kalıtım ve çevrenin önemi; insanın her türlü gelişim aşamalarının temelini atıldığı, olumlu ya da olumsuz duygu, düşünce, davranış, kişilik ve karakterin şekillendiği ailenin, insan gelişimindeki büyük rolü; ebeveynlerin dengeli sevgisi, onları muhatap alarak ilgilenmeleri çocukların gelişimlerine olumlu etki ettiği anlaşılmıştır. İnsanın fiziksel ve bilişsel olarak büyüme, olgunlaşma, hazırbulunuşluk gibi gelişim aşamalarına ulaşmadan eğitim-öğretimin yapılmasının zorluğu; çocuklara küçük yaşlardan itibaren kritik yaş seviyesini de dikkate alarak dini ve ahlaki dersler vermenin onlarda olumlu kişisel ve sosyal gelişmelere yardımcı olduğu görülmüştür. Günümüz eğitim-öğretim faaliyetlerinde büyüme ve gelişmenin göz önünde bulundurulması suretiyle ders programlarının hazırlanmasının gerekliliği anlaşılmıştır. Olumlu duygu ve düşüncelerle beşeri ve sosyal ilişkiler geliştirerek iyi davranışlar sergileyenlerin mükâfatsız bırakılmayacağı; olumlu ahlak ve kişilik özellikleri geliştirenlerin günahlardan muhafaza olma, nefesine esir olmama, bencillik yapmama noktasında daha güçlü bir iradeye sahip oldukları müşahede edilmiştir. Neticede olumlu yönde gelişim gösteren kişilerin olumlu duygu, düşünce ve davranışlara sahip olduğu; olumsuz yönde gelişim gösteren kişilerin ise olumsuz duygu, düşünce ve davranışlara sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Albayrak, Ahmet. "Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği". Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 1995.
- Ametî, Bejadin ve Yılmaz, Sema. "Kur'an'da Peygamberlerin Örnekliğiyle Baba-Oğul İlişkisinin Psiko-Sosyal Analizi" *Ahlâkî Sorunlar, Gençlik ve Değerler Eğitimi Sempozyumu*, ed. Bayramali Nazıroğlu. Rize: Yediveren Kitap, 2018.
- Atkinson, Rita L., Richard C. Atkinson ve Ernest R. Hilgard. *Psikolojiye*

- Giriş.* çev. Kemal Atakay vd. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Nostalji, 2012.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. Ankara: İnkılap Kitabevi, 1994.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2001.
- Beydâvî, Kâdı, *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*. çev. Şadi Eren. İstanbul: Işık Yayınları, 2014.
- Binbaşoğlu, Cavit. *Gelişim Psikolojisi-Gelişim Süreçleri ve Eğitim İlkeleri*. Ankara: Binbaşoğlu Yayınları, 1990.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.
- Çağrı, Mustafa. "İhsan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/544-546. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, no. 2 (2001): 89-119.
- Erden, Münire ve Yasemin Akman. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 1995.
- Fersahoğlu, Yaşar. *Kur'an'da Zihin Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Gerrig, Richard J. ve Philip G. Zimbardo. *Psikolojiye Giriş-Psikoloji ve Yaşam*. çev. Gamze Sart. Ankara: Nobel Yayınları, 2012.
- Günay, İlhami. "Kur'an-ı Kerim'de Gençlerin Bedeni-Hareki Gelişimi ve Eğitimi". *The Journal of Academic Social Science Studies* 1, no. 1 (2008):67-79.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredât-Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Karacoşkun, Mustafa Doğan (ed). *Din Psikolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları 2006.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an'da Psikoloji Konuları-Gelişim Psikolojisi*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Köni, Can. *Eğitim Bilimleri-Gelişim Psikolojisi*. Ankara: Yediiklim Yayınları, 2017.
- Kurtubî, Muhammed. *El-Câmiu li-Ahkâmî'l-Kur'ân*. çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2000.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. çev. Sedat Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu. İstanbul: Tayf Yayınları, 2016.

- Morgan, Clifford T. *Psikolojiye Giriş*. çev. Sirel Karakaş. Konya: Eğitim Akademi Yayınları, 2011.
- Necati, M. Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Oktaylar, Hasan Can. *Gelişim Psikolojisi Ders Notları*. Ankara: Yargı, 2010.
- Özdemir, Osman, Pınar Güzel Özdemir, Muhammed Tayyib Kadak ve Serhat Nasıroğlu. "Kişilik gelişimi" *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4, no. 4 (2012):566-589.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Komisyon. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't Tefâsîr*. çev. Sadrettin Gümüş ve Nedim Yılmaz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993.
- Sayar, Kemal ve Mehmet Dinç. *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.
- Seçer, İsmail vd. *Gelişim Psikolojisi*. Erzurum: AÜAÖF Yayınları, 2020.
- Selçuk, Ziya. *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayınları, 2000.
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*. Ankara: Pegem, 2012.
- Taymur, İbrahim ve Mehmet Hakan Türkçapar. "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4, no. 2 (2012): 154-177.
- Tokur, Behlül. "Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil". *AÜİFD* 41 (2014): 257-279.
- Zuhaylî, Vehbe. *Tefsîru'l-Münîr*. çev. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, Hamdi Arslan, Halil İbrahim Kutlay, Nurettin Yıldız. İstanbul: Risale Yayınları, 2005.